

Kelemen János

A kopernikuszi fordulat és a „humanista Kant”*

Kant gyakori hivatkozásai korábbi filozófusokra, nem elegendők ahhoz, hogy elképzeljük, hogyan írta volna meg a filozófia történetét. A filozófia „kopernikuszi fordulatának” meghirdetése azonban, amivel megnyitotta munkásságának kritikai szakaszát, egy filozófiatörténeti koncepciót is sejtet. Azzal, hogy a fordulatot „kopernikuszinak” nevezi, Kant azt sugallja, hogy van egy átfogó és teljes képe a filozófia egész történetéről, mely valamiképpen véget is ért, hiszen kimerítette lehetőségeit. Sőt, egész vállalkozását az a feltevés legitimálja, hogy a fordulat nyomán kibontakozó transzcendentálfilozófiai megközelítés a gondolkodás történetében felvetődő összes alternatíva hiánytalan számbavételén és felülvizsgálatán alapszik. Ezt *A tiszta ész kritikájának* számos helye – például a második kiadás híres előszava, az antinómiákhoz fűzött kommentárok vagy „a tiszta ész történetének” szentelt, igencsak elnagyolt zárófejezet – többé-kevésbé nyíltan tudunkra is adja.

A szóban forgó szöveghelyek továbbá azt is sugallják, hogy a filozófia történetében *logikai* összefüggés van. Azon az előfeltevés-rendszeren belül, mely a kritikai fordulatig érvényben volt, bizonyos logikai rend szerint kapcsolódnak egymáshoz a lehetséges és az egyes filozófusok által ténylegesen megfogalmazott elgondolások. Nem véletlenül, hiszen a filozófia története „az ész története”, melynek során az ész azoknak a kérdéseknek a vizsgálatába bonyolódik, melyeket önmaga, nem pedig az egyik vagy a másik filozófus vetett fel. Mint olvashatjuk is, „a tiszta ész dialektikai tantétele nem önkényesen, nem tetszőleges céllal fölített kérdésekre válaszol, hanem olyan kérdésekre, melyekkel bármely emberi elmének szükségszerűen szembe kell néznie haladása során”. (Kant 1995, B 351)

Nem kétséges tehát, hogy abban a képben, melyet Kant hivatkozásai sugallnak a filozófia történetéről, benne foglaltatik „a történeti és a logikai egységének” az elve, melyet majd Fichte és Hegel fejleszt átfogó vízióvá. Az egyes nézetek közötti logikai összefüggés egyik, ha ugyan nem legfontosabb formája az ellentmondás, ahogyan azt az antinómia-tanban látjuk. Amit a tiszta ész antinómiáiról szóló tanításában Kant „a tiszta ész antiitétikájának” nevez, az egyben egy logikai vázára lecsupaszított filozófiatörténet, hiszen az egyes antinómiák mindkét oldalának megvannak a történetileg valóban képviselt megfogalmazásai. Mint tudjuk, az antinómiáknak az öröklött előfeltevések talaján, vagyis a jelenség és a magában való dolog kritikai megkülönböztetése nélkül Kant szerint nincs megoldásuk. Számunkra azonban jelen esetben nem ez a fontos, hanem az, hogy Kant feltette a kérdést, miért fogadták el egyesek a nyilvánvalóan hamis megoldást nyújtó tézist, mások pedig az ugyancsak hamis megoldást kínáló antiitézist.

* A kutatást és a tanulmány létrejöttét az MTA–ELTE Nyelvfilozófiai Kutatócsoportjának támogatása tette lehetővé.

Az utóbbi kérdésfeltevés olyan elemet visz a történeti és a logikai viszonyába, mely megbontja egységüket: ez pedig az érdek. Az érdek révén a történeti önálló hatalomra tesz szert a logika tiszta világával szemben. S Kant ennek a logikai szempontból zavaró külső tényezőnek is elismeri a jelentőségét: „Mivel itt nem az igazság logikai ismérve után tudakozódunk, hanem csak érdekeinket faggatjuk, ezért az ilyen vizsgálódás, jöllehet a két fél jogvitájának eldöntését semmivel nem viszi előbbre, annyiban mégis hasznunkra lesz, hogy érthetővé teszi, miért döntenek a vita résztvevői inkább az egyik, mint a másik oldal javára” (Kant 1995, B 351). Nem kell mondanunk, hogy a vélemények és hitek magyarázatában mennyire fontos az a distinkció, melyre az előbbi idézet utal: hihetünk valamiben azért, mert hitünk kauzálisan meghatározott (visszavezethető érdekeinkre, illetve más külső tényezőkre), vagy azért, mert hitünk bizonyos racionális kritériumok fényében igaznak bizonyul. Az előző szempont elkülönítésével Kant utat nyitott az előtt, hogy a filozófiai eszméket a társadalomtörténet részeként vizsgáljuk, miközben az utóbbi szempont világos megfogalmazásával fönn tartotta a lehetőségét annak, hogy az ellentétes nézetek képviselőinek jogvitáját az igazság szempontjából is megítélhessük. Egy hitnek az utóbbi szempontból való vizsgálata *pártatlanságot* igényel, mely „a transzcendentális filozófia lényegi sajátjaként” alkalmazott szkeptikus módszerrel érhető el (Kant 1995, B 353)..

Tudjuk, Kant úgy vélte: e jogvitát az általa megalkotott kritikai filozófia dönti el, mivel az eddigi előfeltevések leleplezésével, valamint a jelenség és a magában való dolog szétválasztásával semmissé válnak azok az érdekek, melyek a filozófusokat eddig a tézis vagy az antitézis preferálására készítették. Ismétlem, ahhoz, hogy ezt higgye, fel kellett tételeznie, hogy végpontjához ért az egész addigi filozófia története. Lezárult ugyanis az a korszak, melyben megfogalmazódtak az összes lényeges kérdést érintő ellentétes válaszok, ám a vitázó felek mindig csak ideiglenes győzelmekeket arathattak, mivel a vitatott kérdésekben csak érdekeiktől motiválva tudtak választani az egyaránt erős tézis és antitézis között.

A „kopernikuszi fordulatra” vonatkozó állítás – egy pillanatra eltekintve attól, hogy konkrétan miben is áll a fordulat – tehát nem más, mint a filozófia történetének összefoglaló leírása. A fordulat előtt külső tényezők dominálnak az ész logikai kritériumaival szemben, s a viták eldönthetetlenek; a fordulat után az ész saját kritériumai jutnak érvényre, s a vitás kérdések *pártatlan* vizsgálódás segítségével megoldódnak. A filozófia történetének ez a két szakasza végül is az *érdekeltség-pártatlanság* ellentétpárjával írható le. Emeljük ki: nincs szó arról, hogy a fordulat után új kérdések merülnek fel. Ami megváltozik, az a vizsgálódás módja és motívuma, valamint a vizsgálódás eredményessége.

Persze nem tekinthetünk el attól, hogy mi a fordulat konkrét tartalma. Idézzük fel a jól ismert passzust, ahol Kant ezt megfogalmazza:

„Mostanáig feltételezték, hogy ismereteinknek mindig tárgyakhoz kell igazodniok; ám e feltételezés következtében megbukott minden kísérlet, hogy fogalmak útján, *a priori* megtudjunk valamit a tárgyról, és bővítsük ismereteinket. Próbáljuk hát meg egyszer, nem jutunk-e messzebbre a metafizika feladatainak terén, ha feltesszük, hogy a tárgyknak kell ismereteinkhez igazodniok, ami jobban megfelel a követelménynek, hogy *a priori* tudással rendelkezessünk róluk, mely azt megelőzően állapítana meg valamit a tárgyról, hogy ezek adva lennének nekünk. Itt ugyanarról van szó, mint Kopernikusz legfontosabb gondolatánál: midőn azt találta, hogy az égitestek mozgását nem tudja kielégítően megmagyarázni, ha feltételezi, hogy a csillagok serege forog a megfigye-

lő körül, Kopernikusz kipróbálta, nem jár-e nagyobb sikerrel, ha felteszi, hogy a megfigyelő kering, és a csillagok nyugalomban vannak. Ugyanezt a kísérletet elvégezhetjük a metafizikában is, a tárgyak *szemlélete* kapcsán. Ha a szemléletnek kell a tárgyak tulajdonságaihoz igazodnia, úgy nem látom be, miként szerezhetnénk bármilyen *a priori* tudást e tulajdonságokról; ha azonban a tárgy (mint az érzékek objektuma) igazodik szemléletalkotó képességünk tulajdonságaihoz, úgy egész jól el tudom képzelni ezt a lehetőséget.” A szemléletről áttérve a fogalmakra, majd a csak az ész által megismerhető tárgyakra, Kant ezt a hosszú szakaszt így fejezi be: „a dolgokról csak azt ismerjük meg *a priori* módon, amit mi magunk helyezünk beléjük.” (Kant 1995, B 35)

E híres hely a tudás *bizonyosságának* problémáját feszegeti, s azt a választ adja, hogy csak az *a priori* tudás bír bizonyossággal, a tudás pedig akkor *a priori*, ha az ismeretet a megismerő vetíti a tárgyba, illetve ha a megismerő a tárgyat az ismerethez igazítja. A fentiek tanúsága szerint végső soron ebben merül ki a megismerő alany és a tárgy viszonyának kopernikuszi megfordítása. S valóban, a kopernikuszi fordulat metaforája perspektíva-váltást sugall, és sok esetben maga Kant is azt a benyomást erősíti, hogy új, kritikai módszere egyszerűen a megfigyelési perspektíva felcserélésén alapszik. Más esetekben azonban kiderül, hogy a kopernikuszi fordulat ennél többet jelent.

Kant néhol úgy fogalmaz, hogy a tudás bizonyosságát önmagában nem az garantálja, hogy a tárgyra vonatkozó ismeretet belevetítjük vagy belehelyezzük a tárgyba, hanem az, hogy a tárgyat magunk hozzuk létre. Annak legegyszerűbb példáját, hogy a megismerendő tárgyat az által ismerjük meg, hogy *létrehozuk* azt, a geometriai szerkesztés nyújtja. Egy mértani alakzat tulajdonságainak bizonyításakor – mondja Kant – a matematikus feladata nem abban áll, „hogy azt fürkészsze, amit az alakzatban vagy akár annak pusztá fogalmán észrevesz, mintegy leolvassa róla tulajdonságait; a feladat abban áll, hogy az alakzatot annak révén alkossa meg (konstrukció útján), amit fogalmak szerint, *a priori* módon ő maga gondolt el benne és ábrázolt” (Kant 1995, B 31). A szerkesztés ezek szerint *megismerési* aktus: olyan aktus, mely egyszerre megismerése és megalkotása valaminek. Arra a kérdésre, hogy a matematika miért talált rá oly gyorsan a tudomány országútjára, pontosan abban rejlik a válasz, hogy ezen a területen az önmagunk alkotta tárgyakat szemléljük.

Kant a természettudomány lassúbb, de ugyancsak biztos tudáshoz vezető fejlődését hasonlóképpen magyarázza. Vagyis azzal, hogy az újkori tudomány nagy képviselői – Bacon, Galilei, Torricelli – megértették: a megismerendő tárgyat a fizikában is maga a megismerő hozza létre. E területen is érvényes tehát, hogy – mint olvashatjuk –, „az ész csak azt látja be, amit maga hoz létre” (Kant 1995, B 31). Félreérthetetlen, és az adott területre alkalmazva talán kissé meglepő mondat, hiszen Kant ezúttal a természet *valóságos* tárgyairól mondja, hogy a bizonyos tudást eredményező megismerés a tárgy *megalkotása* vagy *megcsinálása*, ami sokkal többet jelent, mint ismereteinkhez való képzeletbeli hozzáigazításukat. Meglepő mondat, hiszen a fizikai valóságot végül is nem a megismerő teremti meg. De Kant sem ezt állítja. A kontextusból kiderül, hogy a megismerés és a létrehozás azonosításakor a kísérleti módszert tartja szem előtt, melyről valóban el lehet mondani, hogy a megismerő aktív beavatkozását jelenti a vizsgálati szituációba.

Nyilvánvaló persze, hogy két külön dolog magát a megismerendő *tárgyat* vagy a megismerendő tárgy *képzetét* megalkotni. Az előbbi eset jellemzi a matematikát és a kísérleti fizikát, legalábbis abban az értelemben, hogy – mint maga Kant rámutat – mesterségesen elszigeteljük és kiemeljük a vizsgálandó tárgyak tulajdonságait.

Az utóbbi esetben viszont, amikor tehát a létrehozó aktus a tárgy képzetét teremti meg, a megismerés általános szituációjával van dolgunk, melynek vizsgálata a transzcendentális analitika körébe tartozik. A megismerés a szónak egy általánosabb értelmében ekkor is alkotás: *tárgy-konstitúció*, rend-teremtés az érzéki sokféleségében, *a tárgynak mint egységnek* a létrehozása a képzelőerő *a priori* szintetikus tevékenysége révén. A tárgy egységét, mint Kant „azonosság” tétele kimondja, a tárgy tudat egysége, vagyis az appercepció szintetikus egysége biztosítja. („Valamely egyáltalán lehetséges tapasztalat *a priori* feltételei – mondja Kant – egyúttal annak is feltételei, hogy a tapasztalat tárgyai lehetségesek”. Kant 1995: A 652) Ebben az értelemben elmondhatjuk – s ezt nem metaforikus, hanem szó szerinti értelemben kell venni –, hogy a jelenségvilág egészét a megismerő szubjektum hozza létre, persze nem önkényesen, hanem – mint Kant nem győzi hangsúlyozni – a tapasztalatot lehetővé tevő *a priori* szintézis szigorú szabályai szerint.

A kopernikuszi fordulat tehát annyiban több a megfigyelési perspektíva egyszerű megfordításánál, hogy minden esetben megköveteli a megismerés tevékeny, aktív jellegének elismerését. Ugyanakkor azokon a területeken, ahol bizonyosságra számítunk, a megismerés és a megcsinálás aktusának *közvetlen* azonosságát is fel kell tételeznünk. A megismerő alany aktív, sőt kreatív voltának ez az erőteljes hangsúlyozása jogosítja fel Kantot arra, hogy leszögezze a maga idealizmusának különleges, azaz „transzcendentális” jellegét, s elhatárolódjon „a rossz hírbe keveredett empirikus” idealizmustól. A „transzcendentális idealizmus” ily módon valóban kifejezi a kopernikuszi fordulat lényegét.

Csakhogya a vázolt értelmezés felvet egy súlyos történeti problémát. Ebben az értelmezésben ugyanis a kopernikuszi fordulat nem tekinthető olyan radikális fordulatnak, mint amilyennek Kant gondolta és az ő nyomában mi is gondoljuk. Azzal, hogy Kant a tudás bizonyosságát a megismerő aktus kreatív voltával kapcsolta össze, saját önértelmezésével és az utókor ítéletével ellentétben, olyan fordulatot hajtott végre, melynek volt már korábbi mintája az európai gondolkodás történetében. Talán leghelyesebb úgy fogalmaznunk, hogy a kopernikuszi fordulat analóg a skolasztika ellenében végrehajtott humanista fordulattal, melynek távoli visszhangja még Vico munkásságában is felismerhető.

A nehézséget fokozza, hogy bár a „kopernikuszi fordulat” valamilyen átfogó képet és ítéletet tételez fel – legalábbis a csupasz logikai vázat tekintve – a filozófia egész történetéről, Kantnál nem találunk utalást arra, hogy ő maga tudatában lett volna a kopernikuszi fordulat előzményeinek. Ne feledjük, pontosan arról a *punctum saliens*ről van szó, ahonnan kiindulva a filozófia történetének egész menetét meg kívánta változtatni, és sok tekintetben meg is változtatta. Ez persze nem menthet fel minket az alól, hogy rámutassunk a szóban forgó előzményekre.

Kant évszázadában a kopernikuszi fordulat alap gondolatát – a megismerés és a „megcsinálás” azonosságát – a humanisták késői örököse, Vico fogalmazta meg a „verum – factum” tételben, amely szerint azt ismerjük meg a bizonyosság erejével, amit magunk hoztunk létre: az igazságnak az a kritériuma, hogy az ember maga csinálta. („veri criterium est ipse fecisse”, „verum et factum convertuntur” (Vico 1710 /1971/: 62–64).

Az utóbbi évtizedekben egyfajta Vico-reneszánsznak lehettünk tanúi, mely több kutató is arra ösztönzött, hogy a „verum – factum” tételre és az ehhez kapcsolódó megfontolásokra hivatkozva Kant és Hegel előfutárának szerepét ossza az olasz filozófusra.

Bár történetileg mindig kétes, ha valakit „előhírnökként” vagy „előfutárként” akarunk jellemezni, azt hiszem, nincs okunk Vicótól megtagadni, hogy valamilyen módon már ő is részese volt annak a fordulatnak, melyet az utókor főleg Kant nevéhez fűz. S mint a humanista hagyomány említésével már jeleztem is, ezen a szálon visszamehetünk az újkor kezdetéig, pontosabban a virágzó reneszánszig. Ficino leszögezte, hogy a geometria elméje éppen úgy teremti meg magából a vizsgált alakzatokat, ahogyan Isten „élő okokkal” magából teremti meg a dolgokat. A geometria bizonyosságát tehát a nagy firenzei platonista is a megismerő kreatív aktusával magyarázta. Hasonlóan vélekedett Cardano, Patrizzi, Sanctius, Campanella vagy Hobbes, aki a *De corpore* elején a geometriai tételek bizonyíthatóságát szintén arra vezette vissza, hogy „a geometriát csináljuk”. („Geometria demonstramus quia facimus.”)

Vico a megismerés kreatív voltáról szóló elméletet úgy fejlesztette tovább, hogy a „verum – factum” tétel érvényességét kiterjesztette a történelemre. A történelmet ugyanúgy a bizonyosság erejével ruházta fel, mint a geometriát, sőt – különbséget téve a fikatív és a valóságos tárgyak között – a történelmi tudást még, geometriánál is előrébb helyezte, hiszen az emberek, miközben történelmüket csinálják, egy valóságos világot teremtenek, melyben önmaguk művét szemlélik: „Nem lehet biztosabb történet, mint az, amikor az beszéli el a dolgokat, aki megalkotta őket. Ez a Tudomány tehát úgy jár el, mint a geometria, amely maga teremti meg a mennyiségek világát, miközben ezt saját elemeiből felépíti és szemléli – de reálisan [...]” (Vico 1979: 237) Vico ily módon nemcsak abban a szoros értelemben előlegezte meg a kopernikuszi fordulatot, ahogyan azt *A tiszta ész kritikája* határozza meg, hanem abban a sokkal szélesebb értelemben is, ahogyan majd a kanti, s főleg persze a hegeli történelemfilozófia viszi tovább (a szellem önmagát teremti és ismeri meg a történelemben).

A kanti filozófiát összefüggésbe hozni ezzel a hagyománnyal annyit tesz, hogy felfedezzük Kant humanista arcát, a „humanizmus” címkéjét klasszikus filozófiatörténeti értelmében alkalmazva.

A humanista vonásokat Kant arcképen erősíti, hogy a szoros értelemben ismeretelméleti jellegű kopernikuszi fordulaton kívül – mintegy annak folyományaként – Kant egy antropológiai és erkölcsfilozófiai fordulatot is végrehajtott. Az embert állította a filozófiai kérdésfeltevések középpontjába, s *A tiszta ész kritikájában* kifejtett ész-kritika konklúziójaként a spekulatív észszel szemben a gyakorlati észnek adta az elsőbbséget.

Nem kell részletesen ecsetelnünk, hogy ugyanezek a választások határozták meg a humanisták helyét a filozófia történetében. Ők voltak az elsők, akik az embert állították világképük középpontjába, s ez nemcsak etikai, hanem – ha szabad így mondanunk – tudományos követelmény is volt a számukra, mivel az ember ismeretét fontosabbnak vélték a természet ismereténél. Ami pedig az erkölcsfilozófiát illeti, a filozófiának erre az ágára ruházták át a „prima philosophia” szerepét, melyet Arisztotelész a metafizikának tartott fenn, s így az akaratot az értelem, az erényt pedig a tudás elé helyezték. Ezt a preferenciát fogalmazta meg Petrarca, amikor kijelentette, hogy inkább jó ember akar lenni, mint tudós: „Sohasem voltam annyira ifjú és dicsőségvágyó – bár nem tagadom, hogy előfordult ilyesmi –, hogy ne akartam volna inkább jó ember lenni, mint tudós” („[...] bonus esse quam doctus”). (Petrarca 2003: 34§, 31). De nemcsak megfordították a metafizika és az erkölcsfilozófia viszonyát, hanem – szakítva azzal a középkori nézettel, hogy a világ kozmológiai és morális rendje összhangban van egymással – világos határvonalat húztak, csakúgy mint később Kant, az akarat és az értelem, az erkölcs és a tudomány, a „jó” és az „igaz” érvényességi igényei között. Felis-

merték – még egyszer Petrarcat idézve –, hogy „más dolog tudni valamit, más szeretni, más érteni és más akarni” (Petrarca 2003: 149§, 115).

Az említett prioritások magyarázzák, hogy felelevenítették a platonizmust, s heves támadást indítottak az arisztotelészi hagyomány és a skolasztika ellen. A korabeli tudomány bírálatával azonban ugyanúgy nem akarták megkérdőjelezni az értelem jogait, ahogyan ez Vicónak és Kantnak sem állt szándékában, amikor az előbbi a karteziánus tudományeszmény ellenében a történelmi ismeret autonómiájáért szállt síkra, az utóbbi pedig arra vállalkozott, hogy kijelölje az ész határait.

BIBLIOGRÁFIA

- KANT, Immanuel 1995. *A tiszta ész kritikája*. Ford.: Kis János, Szeged: ICTUS.
- PETRARCA, Francesco 2003. *De suis ipsius et multorum ignorantia / Önmagam és sokak tudatlanságáról*. Ford.: Lázár István Dávid, Szeged: Lazi Könyvkiadó.
- VICO, Giambattista 1710 /1971/. *De antiquissima italorum sapientia ex linguae latinae originibus eruenda*, in: Vico 1971: 55-132.
- VICO, Giambattista 1725 /1979/. *Az új tudomány*. Ford.: Dienes Gedeon és Szemere Samu, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vico, Giambattista 1971. *Opere filosofiche*. Firenze: Sansoni, 1971.